

Kiss Endre

Eötvös Lóránd Tudományegyetem BTK

A gyermek kultusza és a málenkij robot között

Faragó László és *Az új nevelés kérdései*¹

Az új nevelés kérdései (Faragó és Kiss, 1949) a huszadik századi magyar nyelvű pedagógiai irodalom egyik legkiemelkedőbb és legértékesebb műve, mely egészen különlegesen illeszkedik abba a történelmi korszakba, amelyben megszületett. Esetében az a szokványos kapcsolat, amely a „művet” saját „korával” fűzi egybe, komplex, drámai és sok esetben kibogozhatatlan viszonyok összességét jelenti, amelyekkel tanulmányunk egész gondolatmenetében mindvégig küzdenünk kell.

Az új nevelés kérdései Faragó László és Kiss Árpád közös műve, ami majdnem patikamérlegre tett egyensúllyal, kiegyensúlyozottsággal, egyenrangúsággal és a szerzők közötti egyenlő részesedéssel tűnik ki. A két önálló alkotó koncepciójának egysége s a két szuverén pedagógiai gondolkodó érdeklődésbeli eltéréseinek egymást kiegészítő harmóniája tudományelméleti, helyenként kreatológiai dimenziókat is ölt.

Az új nevelés kérdéseit a magyar történelem egyik kivételesen tiszta és magasztos újramezdésének pillanatában kezdték el szerzői, és a magyar történelem egyik legkatar-tikusabb mélypontján fejezték be. A munka nemcsak időutazás volt, hanem sajátos és alig felismerhető „ember tragédiája” is. Szűkre szabott utazás az emberi történelem nagy emelkedései és bukásai között, mindez a gyermek és a pedagógia médiumában, amely-nek hosszú távú fejlődésvonalai mindenkor a történelmi fejlődés lényegi elemei közé tartoznak.

A történelmi pillanatot a kádári konszolidációból visszapillantva 1945–1948 közötti időszaknak, más néven „koalíciós korszak”-nak nevezték, és rendszeresen igyekeztek is integrálni „szerves előtörténet”-ként. Egy érzékeny magyar film szerint ez volt „apám három boldog éve”. Bibó István nevéhez fűződik a következő sírfelirat-tervezet: „Élt három évig.” De a változatoknak ezzel még távolról sincs végük. Történt komoly törekvés a nyolcvanas évek derekán az egész nemzeti történelem egy 1944–1948 közötti korszakának bevezetésére, majd egy 1945–1949-es, a *Fordulat éve* című Rákosi-mű ösztönzésére kialakult változatra (e terminust egyébként, mint tárgyilagosnak tűnő meghatározást [!], a köznyelv is mindvégig széles körben használta). A korszak definíciós lehetőségei ezzel azonban még mindig nincsenek kimerítve; a világpolitika és a magyar pártharcok nyomvonalán még számos további belső korszakolást is el lehetne végezni, részben abból a kiindulópontból, hogy mikorra lehet érdemlegesen „visszadatálni” a már manifesztálté váló diktatúrát, illetve meddig lehet időben „előrevinni” a demokrácia értelmes fogalmát. Három év volt, de lehet, hogy nem is három, három boldog év, de lehet, hogy nem is boldog...

Az új nevelés kérdései egyike a korszak azon szellemi termékeinek, amelyeknek már pusztá léte is bizonyos irrealitást szuggerál. Hogyan volt lehetséges, hogy ez a két szerző ilyen rövid idő alatt ilyen teljesítményt hozhatott létre, különösen, ha ismerjük más irányú elfoglaltságaikat és a korszak alapvető viszonyait (a közellátástól, az inflációtól mondjuk az akkori tömegközlekedésig, amely zökkenő nélkül vezethetett akár a „malenkij robot” valamelyik változatához is)?²

A mű megszületésének ezen egészen rendkívülinek tekinthető körülményeit („a legnagyobb reményektől a legnagyobb mélypontig”) mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hiszen a közös mű számos vonása látható módon viseli magán e genezis nyomait. Ezek a maguk konkrétságában annyira nyilvánvalóak, hogy e bevezetőben még példákat sem idézünk ennek bizonyítására, nehogy az ismétlődések láncolatába kelljen bonyolódunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy *Az új nevelés kérdései* sem különbözik e kor összes jelentős szellemi termékétől abban, hogy a kor makro- és mikro-folyamataival való legszorosabb kapcsolatainak ismerete sem lehet teljes, ezek hatalmas hányada maradhat meg egy ennyire komplex műben a kényszerűen feltáratlan kapcsolatoknak.

Az új nevelés kérdései a modern magyar pedagógiai szakirodalom talán legkorszerűbb nevelésfilozófiai alapvetése, amelyet olyan szerzők végeztek el, akik a didaktikától az iskolaszervezésig, az oktatáspolitikától a nevelésszociológiáig, a pszichanalizistól a filozófiailag releváns neveléstörténetig a legtöbb erre vonatkozó diszciplínában saját kutatásaik alapján voltak otthon. A szerves interdiszciplinaritás alig elérhető magas szintje jellemzi tehát ezt a művet, amelyet még meg is kettőz az a tény, hogy a két szerző a maga által írt részekben a saját személyére nézve is megvalósítja a tudományok szintézisét.

Amíg az egyik oldalon tehát az tűnik rendkívülinek, hogy a mágikus „három” év rendkívüli élet- és munkakörülményei között hogyan jöhetett létre ilyen szintézis, a másik oldalon elementáris erővel merül fel a kérdés arra nézve is, milyen korábbi, addig (valamilyen okból) ki nem fejezett előmunkálatok jelennek meg érett formában ebben a szintézisben. Mindenesetre a kivételes nagyságrendűnek feltételezhető (és addig nyilvánosságra nem jutó) előmunkálatok részleges magyarázatul is szolgálhatnak a kivételes „három év” alatt („Hogyan volt mindez lehetséges ilyen rövid idő alatt?”) akkumulált szellemi eredmények megértéséhez.³

Az új nevelés kérdései egy sor általános történelmi, filozófiai és pszichológiai kérdést vet fel.

Nemcsak a szerzők személyes lélektanát befolyásolja ez a többszörösen is kivételes történelmi helyzet, de a mű összes fontos koncepcionális elemének aktuális beágyazódását és előre ki nem számítható értelmezhetőségét. A „mechanikus”, szimbolikusan Herbart nevével fémjelezhető pedagógia kritikája esetén joggal tételezhető fel, hogy az egyik olvasó a Horthy-rendszer pedagógiai vaskalaposságának bírálatait látja benne, miközben a jobban értesültek már a szovjet pedagógia „vörös herbartizmusá”-nak megelőlegezett pozitív felmutatását is pontosan érzékelik. Maga a nyolc osztályos iskola az egyik perspektívában az új magyar demokrácia kiteljesedése (és a Horthy-rendszer konkrét meghaladása), egy másik perspektívában a gleichschaltoló új rendszer szimpla adaptálása a magyar viszonyokra.

A világtörténelem 1945-ös újrakezdésében, az új, akkor még nem artikulálódó politikai harcok („hidegháború”) előkészületei, sőt, részben már 1946-os kirobbantása idején, *Az új nevelés kérdései* születésének pillanatában teljesen szabadnak tudott, a világtörténelmi újrakezdés motiválta politikai térben fogalmazódik meg.⁴

Az új nevelés kérdéseiben állandóan intenzíven jelen lévő nagy világtörténelmi perspektívák, korszakos távlatok tragikus árnyai nem abból nőnek ki, mintha a mű nem adna érdemleges válaszokat e millenáris kihívásokra. Éppen ellenkezőleg! E tragikus árnyak a világtörténelmi remények fokozatos elhalványulásából nőnek ki, amelyek egyre súlyosabban nehezedenek rá a mű koherens világtörténelmi optimizmusára.

Az 1945 és 1948 közötti korszakban az események nem egyszerűen gyorsak, de olyanok, ahol nem egyszer napok, sőt, órák döntenek kötelező és kényszerű változásokról és fordulatokról. Mire egy nyomtatott szöveg megjelenik, lehet, hogy már más korszak van, az eredeti intenció a maga ellentétébe fordulhat. Kinek maradhat valódi elvi vagy tudományos fenntartása valakivel szemben, aki az írás megjelenése előtt néhány nappal vesztette el a katedráját, került utcára vagy vált köztisztviselőben álló integráns polgárból politikai ellenségévé?⁵

A szerzők pszichológiája lényegesebb, mint a mű egyes tartalmainak gyorsan változó értelmezhetősége. A történelmi perspektíva sebes változása szinte naponta új önmeghatározásokat ír elő számukra, a legbizonytalanabb az előttük álló jövő, az egyik történelmi hullám tetején állva már egy másik, ugyanolyan erős hullám csapásával kell szembenézniük. Mi lesz az, ami megmarad az újrakezdés előtti korszakból, mi lesz, ami talán örökre elsüllyed?

A sztálini kommunizmus kelet-európai felemelkedése mindent ígért, csak azt nem, hogy Sztálin 1953-ban meghal, és ezzel a negyvenes évek végi rendszer valósága döntően megváltozik. Ezt a kivételes helyzetet görög stílusú sorsparadigmának kell neveznünk, amelyben a paradicsom és a pokol közötti állandó közlekedés összes analitikusan alig összegeezhető eleme egy történet konkrét narratívumában már áttekinthetően elmesélhető lesz. A két történelmi pillanat interferenciája (amelyek közül az elsőben az egész addigi folyamat esszenciálisan belesűrűsödik) nemcsak többszörösen különleges történelmi helyzet, de egyben a mitológiai egyértelműség állapota is.

Egy rossz társadalom valósága és egy jó társadalom lehetősége testesülnek meg ebben a szembenállásban, s mint minden ilyen helyzetben, a lehetőség már eleve teljesen egyértelműnek, ha éppen már nem is eleve eldöntöttnek tűnik. A régi és az új – 1945 történelmi pillanatában tökéletes morális egyértelműséggel jelennek meg. Ez nem tévedés, ideológia vagy más jellegű optikai csalódás – ez maga a világtörténelmi perspektivizmus, amelynek hatása alól csak kivételes személyek kivételes helyzetekben képesek kivonni magukat. A pedagógia különlegesen érintett ebben a pillanatban. A múlt tragédiájában nyilvánvalóan az iskola kompromittálódott leginkább – a jó jövőben nyilvánvalóan a pedagógia fogja játszani a vezető szerepet. A teljes morális egyértelműség kora ez.⁶

Az 1945-ös nemzedék sorsparadigmájának egyik szomorú sajátossága azonban nemcsak az, hogy igen rövid ideig tart, jóllehet a kronológiai idő nem azonos a világtörténelmi tartalmakkal terhes idővel. A valódi sorsparadigma, a görög mítoszok egyik lehetősége az, ha fiatal és elkötelezett emberek két világtörténelmi paradigma között állnak, megvillan előttük még annak reménye is, hogy a régi és az új közötti vákuumban alkotó módon szóljanak bele egy új világ megteremtésének folyamatába.

Legtalálósabban ezt talán a következő jellemzés fogalmazza meg: „...nagyjából egyidősek, alig múltak negyven évesek, valamit hittek, reméltek, akartak, sokat kockáztattak érte, és amikor elérték, beteljesült az álmuk, hitük, szemük láttára, tudtukkal, vagy tehetetlen asszisztálásuk közben minden elromlott, zavarossá vált és elsősorban ellenük fordult [...] drámájuk, tragédiájuk azért iszonyú, mert nincs katarzis, nincs megnyugtató emberi erkölcsi igazságtétel. Nem harcban estek el, melyet hitükért vívtak, hanem torz

alakot öltött hitük-eszméjük, mint egy óriási gölem összezúzta őket. Őket, a létrehozó híveket elsőként [...] S ki tudja, melyik halál a gyötrelmeesebb, a fizikai megsemmisülés, vagy megölt lélekkel a további életre ítéltetés.” (*Sólyom*, 1988, 246. o.)

Ez a sorsparadigma tehát hozzáillesztette az egyik kivételesen szinguláris sorsparadigmához a másik, azzal diametrálisan ellentétesen kivételes szinguláris világtörténelmi pillanatot, hirtelen egy másik, ezzel ellenkező morális egyértelműség pillanatát teremtvé meg. A kevésbé filozofikus korszerreplők számára, akik a morális egyértelműség pillanatát nyomban (és érthetően) a politika médiumában értelmezték, ez a változás talán még ennél is fantasztikusabb, hiszen a morális egyértelműség új változata pontosan az ellenkezője volt annak, amit az eredeti (és érdemileg még mindig érvényben lévő) morális egyértelműség követelt.

A görög tragédiák nemeze abból a szempontból is játékot űzött az akkori magyar társadalommal, hogy a két morális egyértelműség megváltozásának természeti katasztrófáját a világtörténelem magaslatának szintjén rendezte meg, az erre válaszoló társadalom mindeközben a háború pusztításainak nyomát takarította el, halottait gyászolta és (beleértve a svájci karórák villámgyors felajánlásait is) sokszoros kiszolgáltatottságában és kényszerpályáin a szimpla fizikai túlélésért is harcolt.

Az egész kérdéskör egyik legfontosabb problémája, hogy e világtörténelmi fordulat sokkal komplexebb, mint a kommunizmus szimpla elfogadásának vagy elutasításának véleményesszintű felfogása (jóllehet például 1989 felől visszapillantva maga ez a kérdés is félelmetes komplexitások dimenzióit villantja fel).⁷

A világtörténelmi pillanat sajátossága természetesen mind Faragót, mind Kiss Árpádot alapvetően foglalkoztatta: „Az 1945-ös esztendő olyan hatalmas fordulatot jelent nemzetünk sorsában, amelyhez foghatót keveset találunk népünk múltjában. Hazánk felszabadítása egész népünk életének olyan forradalmi jellegű átalakulását indította meg, amellyel lehetőségünk nyílik századok mulasztásait jóvátennünk és számos szerencsésebb körülmények között élő nép emberi és társadalmi fejlődését utolérni.” (223. o.) E gondolat hozzáteszi az eddig mondottakhoz minden kivételes pozitív történelmi mozzanatot magyar komponensét, az „utolérés”, a történelmi „fáziskésések” behozásának kivételes lehetőségét is. Faragó László imént idézett szövege is a holisztikus, egészre irányuló szempontok egész sorát mutatja fel, szinte már magyarázatra szorul a holisztikus mozzanatoknak ez a sora. Ha nem lengené be ezt a korfordulót a tragikum árnya, azt kellene mondanunk, hogy ennyi végső probléma ilyen izomorfája szinte már „gyanús” jelenség. Ez a nagyságrend nemcsak egy szempontból holisztikus. Egyre többről van szó, az egész történelem korrekciójáról, a félresiklások és zsákutcák kijavításának lehetőségéről. Nemcsak az események pozitív eredője és a diagnózis, de maga a terápia is holisztikus jelleget ölt. A történelmet rendbe kell hozni, a múlt felett gyakorolt kritika azonban nem marad meg absztraktnak és általánosnak, de a körülményekhez képest maga is konkrét: „Hazánk mind a legutóbbi időkig az elsikkasztott forradalmak, az elalkudott reformok és az elvetélt jó szándékok szerencsétlen következményeit nyögte. Társadalmi fejlődésünk a feudalizmus fokán rekedt meg, s nemcsak a népi demokrácia küszöbéhez, de még a polgári demokráciához sem tudtunk elérkezni. A magyar társadalom a kiegyezés óta sajátos álomvilágban és ennek megfelelően különös illuzionizmusban élt.” (224. o.)

Itt az igazi nagy lehetőség „minden megváltoztatására”, s ezt a mindent legszívesebben Arnold Gehlen (1963) fogalmával, a „kulcsattitűdök” megváltoztatásaként értelmeznénk. A nagy elvárások és a teljes újrakezdés megjelennek a múlt értékelésében is, ami újabb magyar skizofréniához vezet. Az új történelmi korszak okozta csalódások idővel természetesen megszépítik, korrektebb megvilágításba helyezik az egykori történelmi mélypontokat, de ez nem lehet a teljes és végleges álláspont, hiszen egy újabb rendszerben való csalódás nem változtathatja meg utólagosan az előző mélypont értékelését.

A népi demokrácia fogalma tautológia, de a világtörténelmi átalakulás magával sodró plauzibilitása habozás nélkül fogadtatja el Faragóval (aki nyilván tökéletesen otthon van a politikai elmélet irodalmában) ezt a fogalmi problémát⁸, hiszen „az egyenlőségnek merőben formális fogalmából az élet tényleges valóságává kell alakulnia”, a kijelentés tehát tautológia, de van értelme, helye, szükség van rá, éppen az új helyzet ad neki új értelmet (226. o.).⁹

1945-ben az érvelés sajátos megfordítása megy végbe a magyar demokrácia iskola-rendszerének értelmezésében. Nem a demokratikus érvelést használja fel egy ideológia megvalósítása érdekében, de ideológiai harcba kezd a demokrácia új értelmezéséért: a demokráciát akarja megváltoztatni, természetesen pozitívan és fejleszítően. Mindennek célja természetesen az új iskola, ami annyira fontos, hogy érdekében a demokrácia meglévő polgári fogalmával már e kezdet kezdetén vitába kell szállni. E (közösen osztott) nézet összes logikái, de elsősorban mégis történeti-szituatív gyengéjével tisztában vagyunk (napjainkban különösen is sebesen lehetünk tisztában ezzel), mégsem kétkedhetünk abban, hogy mindketten őszintén hajoltak a demokrácia fölé, hogy annak gyengéit kiküszöböljék még az új iskola kialakítása előtt! Kiderült, hogy a demokrácia fogalma nem jelent időtlenül érvényes egyensúlyt: nemcsak a világot kell éretté tenni a demokráciára, hanem a demokrácia fogalmát is hozzá kell alakítani a megváltozott világ arculatához. A demokráciát, más szóval, konkretizálni kell. Ideális politikaelméleti alaphelyzet ez, amelynek jelentősége tülemkedik Faragó és Kiss Árpád tanulmányának nagyságrendjén is.

A helyes társadalom alapelvei, amit ebben a szövegben a „demokrácia” terminus képvisel, valamiféle „alkalmazás”, „konkretizálás” nélkül önmagukban még nem vezetnek rögtön sikerre. S amíg ezen gondolkodunk, a demokrácia válságait látva máris megjelennek a minden irányú szélsőségesek, akik már egészen más tartalmat adnak annak, hogy módosítani kell a demokrácia szabályait, és egy korrekt demokraciaelméleti megfontolásnak legfeljebb a külső elemeit építik bele a maguk érvelésébe.

„Századunk nemcsak a gyermek, hanem a szocializmus százada is”, fogalmazza meg Faragó az egész könyv szellemét is összefoglalóan (72. o.). A gyermek és a társadalom közötti összefüggés, a gyermek és a szocializmus közeli egymásra találása a jelent közvetlenül megalapozó teoretikusként tünteti fel August Bebelt és Ellen Key-t, a századforduló nagy, de egyben már modern humanista utópiái a két világháború közötti korszakban részben közhellyé laposodtak, részben egy már többet nem is remélt civilizációs magaslat szellemi orchideáiként esztétikai karakterre tettek szert.

Az új nevelés kérdései szerzői új módon és egységben látják ezt az összefüggést. Egy klasszikus igazság aktualizálódik ezekben az években, ez lesz pedagógiájuk alapja, amit akkor is vállaltak, ha természetesen nem voltak naivak, és nem várták el feltétlenül a történelemtől, hogy ne zavarja meg az ő számukra nyújtott utópikus lehetőséget. A legmélyebb kiindulás egyben a legrealisabb is: „Mindenünket a gyermeknek kell jelentenie tehát: ez az a követelmény, mely a gyermek századában mindinkább valósággá válik, s arra hivatott, hogy földön egykor, az igazi hatalmi átalakulás után igazi gyermekkertet, a boldog gyermekek és a boldog gyermekektől boldogított boldog felnőttek birodalmát varázsolja elő.” (73. o.)¹⁰ S ha már „irodalmi” szövegnek olvasunk egy különleges rekonstrukció során egy pedagógiai elemzést, fel kell figyelünk arra, hogy milyen mutációban jön elő itt a „boldog” jelző, amelynek egymásutánja egy egész filozófiát és történelemszemléletet sugall. A boldogság végtelenné fokozódása és alliterációja az a magaslat, ahonnan *Az új nevelés kérdései* szerzői lezuhanak az ötvenes évek elejének valóságába...

A „boldog gyermekek és a boldog gyermekektől boldogított felnőttek boldog valóság”-nak szinte csak karnyújtásnyira lévő valósága valósággá változtatja a vágyat a szabadságra, a hitet egy új felszabadulás lehetőségében. A társadalmi, sőt, a filozófiai, ant-

ropológiai fogalmak újrendezése következik el a gyermek fogalma és eszménye körül. A társadalom felszabadítása és a gyerek felszabadítása sokszorosan áthatják egymást. E konkrét gyerekekelfogás mintegy spontánul hívja elő a szellemi képességeit a nevelés és oktatás konkrét folyamataiban szinergikusan transzponáló 'abszolút pedagógus' elméletét és cselekvési formáit.¹¹

Jegyzetek

¹ Jelen szöveg a VII. Kiss Árpád konferencián megtartott *Filozófia, pszichológia, szociológia. Faragó László pedagógiájáról* című előadás részlete.

² Kiss Árpád Budapest belvárosában két ízben futott bele egy-egy felnőtt férfiakat foglalkozásszerűen gyűjtő szovjet alegység karjaiba, s mindkét esetben egy-egy minőségi karóra árán szabadult.

³ Mind a két szerző addigi stúdiumainak és tudásának olyan elemei is fontos szerephez jutnak az *Új nevelés kérdéseiben*, amelyeket korábban nem publikáltak, ezért visszakövetkeztethetünk szellemi útjuk addig ismeretlen stációira is.

⁴ Eleve kettős politikai térről kell beszélünk: a legnagyobb szabadságban és a legnagyobb represszió felemelkedő árnyai között – mindez a legszorosabb kapcsolatban az egyes nevelésfilozófiai vagy oktatáspolitikai kérdésekkel, nem is beszélve arról a hatalmas rendszerváltásról, amit a maguk demokratikus módján mind Faragó László, mind Kiss Árpád is – Rákosi nélkül is – szükségesnek tartott volna.

⁵ Az *Új nevelés kérdései* bibliográfiájában megfogalmazott rövid értékelések maguk is adnak halvány ízelítőt ezekből a (szorongó) megfontolásokból, jól-lehet Faragó és Kiss Árpád integritása érdemileg megkérdőjelezhetetlen.

⁶ Hasonló, konkrét meghatározásaiban azonban természetesen ettől különböző „morális” korszakot mutat ki Hermann István (1974), amikor a sztálinizmus megszilárdulása közepette Hitler megtámadja a

Szovjetuniót, és ezzel gyökeresen megváltoztatja az alapvető erkölcsi koordinátákat.

⁷ Ki gondolna például arra az egyszerre tréfás és véresen komoly lehetőségre, hogy valaki azzal indokolja kommunistává válását, hogy az amerikai hadifogságban jobb az életkörülmények.

⁸ „A népi demokrácia tautologikus fogalma arra utal, hogy már a negyedik rend jelentkezik a hatalomban és a társadalom sorsának irányításában való részese-désért.” (226. o.)

⁹ Érdekes keretbe helyezi ezt, hogy 1989 után a „nép”-előtagú fogalmakban épp ezt az elemet érezték specifikusan „kommunistá”-nak.

¹⁰ A hosszú Key-értelmezés természetesen igyekszik érzékeltetni a „rajongás” és az „irracionalitás” elemeit is az eredeti gondolatrendszerben, mindez mégis elsősorban az őszinte entuziazmus hitelét emeli.

¹¹ „Ha valóban igaz az a tétel, amelyet a fentiekben állítottunk, nevezetesen, hogy az elnyomott dolgozó osztályok és a gyermeki életétől megfosztott gyermek felszabadulása nem véletlenül esik egybe – mint ahogy nem véletlen az, hogy Rousseau, a polgári szabadságjogok első nagy gondolkodója volt egy-szersmind a gyermeki szabadság gondolat apostola is –, akkor Montessorinak a fasizmus zsarnokságával szemben való nyílt kiállása is azt mutatja, hogy a modern nevelő gondolatok hirdetője és alkalmazója nem is lehet más, mint az elnyomottak szabadságáért [...] küzdő ember.” (74. o.)

Irodalomjegyzék

Faragó László és Kiss Árpád (1949): *Az új nevelés kérdései*. Egyetemi Nyomda, Budapest. Utánnyomás a Magyar Pedagógiai Gondolkodás klasszikusai 8. köteteként 1996-ban (Sorozatszerkesztő Kelemen Elemér, Kőte Sándor kísérel tanulmányával *Gondolatok 'Az új nevelés kérdéseiről'* címmel az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum hasonló kiadványaként.

Gehlen, A. (1963): *Studien zur Anthropologie und Soziologie*. Luchterhand, Neuwied–Berlin.

Hermann István (1974): *Lukács György gondolatvilága*. Magvető, Budapest.

Sólyom Ildikó (1988): *Megtörténhetett!? JATE* Kiadó, Szeged.